

*О.Ю. Кириєнко
(м. Київ)*

КОНТРОЛЬ ЗА ІНФОРМАЦІЙНИМ ПРОСТОРОМ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Висвітлені основні форми контролю за інформаційним простором в українських губерніях Російської імперії у період Першої світової війни, з'ясовані причини підвищеної уваги влади до унеможливлення поширення чуток військового змісту.

Ключові слова: *військова цензура, інформаційний контроль, жандармські поліційні управління залізниць, поліція, губернська влада, чутки, Перша світова війна.*

Початок Першої світової війни вимагав від урядів воюючих держав вживати додаткові заходи внутрішньої і зовнішньої безпеки, активізувати діяльність спецслужб та поліції. Неодмінним проявом цих процесів стало посилення контролю за правопорядком у суспільстві, адже зміна повсякденного плину життя неодмінно мала вплинути на криміногенну обстановку, маргіналізацію соціуму, поширення різноманітних форм девіантної поведінки людей. Важливим елементом підтримки правопорядку стала робота поліції та інших спецорганів по упередженню, нейтралізації свідомого чи несвідомого поширення тривожних чуток, дезінформації, виявленню джерел їх творення.

Тривожна дезінформація чи невірно трактовані чутки подекуди могли серйозно вплинути на стан господарства цілого регіону, призвести до масової паніки, соціальних хвилювань тощо. Поліційний контроль за інформаційним простором став важливим елементом державної безпеки у Російській імперії, а особливо в її українських губерніях, які у роки Великої війни у своїй більшості були віднесені до театру військових дій, і у певні моменти були включені до фронтових районів. У Російській імперії на другий день після оголошення Німеччиною війни було запроваджено військову цензуру друкованих видань та перлюстрацію приватної кореспонденції, жандармерія боролася з нелегальною передачею інформації через транспортне сполучення, поштових голубів, телефонний та приватний телеграфний зв'язок, поліція мала перекрити один із найбільших каналів поширення інформації — міжособистісне спілкування. Так зване сьогодні «сарафанне радіо».

Ретельна розробка нормативно-правової бази військової цензури, достатньо розгалужена мережа військово-цензурних органів, їх взаємодія з органами місцевої влади дозволили встановити досить ефективний контроль за друкованими виданнями, приватною кореспонденцією, що йшла через поштову службу. Попередня перевірка та подальша звірка змісту газет, журналів, книжкової

продукції унеможлилювали потрапляння на їх сторінки будь-якої важливої військово-стратегічної, критичної, провокаційної інформації, яка могла дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію в регіонах, наближених до фронту.

Протягом війни для того, щоб обмежити поширення серед солдатів антиурядової пропагандистської продукції, керівні органи військової цензури фронту вимагали від своїх підлеглих посиленої пильності під час перлюстрації приватної кореспонденції, ретельнішого перегляду посилок, бандерольних відправлень, прискіпливішого цензурування пожертвованої солдатам літератури.

Набагато складнішим було встановити контроль за телефонним зв'язком, відправленнями та повідомленнями в обхід поштово-телеграфних установ, приватним спілкуванням. Влада та військове командування не могли залишити без уваги цю масштабну ділянку інформаційного простору. У вітчизняній історіографії контроль спецорганів і поліції за поширенням чуток, їх боротьба з нелегальними поштово-телеграфними відправленнями залишається малодослідженим аспектом. Частково ця проблематика була розкрита у наукових студіях таких дослідників, як О. Кириєнко, В. Сідак, М. Щербак, О. Ярмиш та ін.¹

З початком війни перед спецорганами та поліцією було поставлено завдання розробити заходи щодо унеможливлення передачі кореспонденції в обхід поштових установ, використання земського та залізничного (недержавного) телефонно-телеграфного зв'язку для приватного спілкування, припинення розмов на військову і політичну тематику у місцях масового скупчення людей.

Як свідчать архівні матеріали, більшість способів нелегальної передачі інформації здійснювалось за допомогою засобів залізничного сполучення. Стратегічний характер залізничного сполучення обумовлював і той факт, що з самого початку будівництва залізниць у Російській імперії та введення їх в експлуатацію було створено Жандармське поліцейне управління залізниць (далі — ЖПУЗ).

На території Київського військового округу (далі — КВО) найбільшим жандармським поліцейним управлінням залізниць було Київське. Воно мало свої відділення через кожні 200 верст, які очолювали начальники відділень та унтер-офіцери залізничних станцій. У 1910 р. Київське ЖПУЗ мало відділення у Бердичеві, Вінниці, Волочиську, Козятині, Києві, Ковелі, Коростені, Новоселицьку, Проскурові, Ровенську, Фастові. Три прикордонні пункти у Радзівілові, Волочиську, Новоселиці. Окрім охорони мостів, нагляду за появою ворожих аеропланів і повітряних куль, в умовах Першої світової війни на Київське жандармське поліцейне управління залізниць були покладені функції по військовій цензурі.

Зокрема, до першого розпорядження, яким жандармським залізничним органам делегувались контролюючі та попереджувальні військово-цензурні функції, можна віднести циркуляр київського генерал-губернатора від 10 вересня 1914 р. про встановлення нагляду за недопущенням розповсюдження в межах Київського генерал-губернаторства прокламацій єврейською мовою з антисамодержавними закликами до євреїв. Такі прокламації часто поширювались ворожими аеропланами та прикордонних територіях, зокрема у містечку Радзівілів Волинської губернії².

Найбільш простим способом розголошення дезінформації є чутки. Вони швидко поширюються, у процесі своєї передачі обростають новими ще більш емоційно-цікавими нюансами, пересічній людині, особливо часів Першої світової війни, їх неможливо самостійно перевірити, а владі швидко спростувати. Ось чому в ряді українських губерній, які особливо близько розташовувалися до ліній фронту, місцева адміністрація намагалася жорстко протидіяти поширенню неофіційних відомостей, без вагань карати осіб запідозрених у примноженні тривожної, дестабілізуючої інформації.

Своєрідним прикладом того як губерньська влада рекомендувала поліції боротися з поширенням чуток є циркуляр київського губернатора від 3 серпня 1914 р. У цьому нормативно-правому акті йшлося про упереджувальні та репресивні заходи. Для профілактики поширення чуток чиновник вищого рангу рекомендував чинам поліції тримати постійний зв'язок із сільським населенням, у середовищі якого чутки найбільш швидко поширюються, вчасно його інформувати, роз'яснювати офіційну позицію центральної та місцевої влади щодо тієї чи іншої ситуації на фронті або у тилу.

Для протидії поширенню чуток та нейтралізації активних їх поширювачів губернатор рекомендував поліції не гребувати найжорстокішими заходами, аж до перевищення своїх службових обов'язків: «Уголовный закон освобождает от ответственности лицо, принявшее меру, превышающую его власть, если подобное действие было вызвано чрезвычайными обстоятельством. Ныне такие обстоятельства наступили для всей России, и в особенности для Киевской губернии, как вошедшей в театр военных действий, почему превышение власти, вызванное действительной необходимостью оборонить жизнь и имущество мирных обывателей или подавить опасное движение, встретит всегда одобрение и поддержку, как с моей стороны, так и со стороны высшей власти. Напротив того, растерянность в опасные моменты, нерешительность и бездействие власти будут рассмотрены как тяжелейшая вина перед долгом службы, не смотря ни на какие формальные объяснения подобного образа действия». Тобто, формально дії поліції ставали вседозволеними, а головними об'єктами їх кари були як професійні агітатори різних опозиційних революційних політичних сил, так і прості люди, котрі полюбили самі того не відаючи поширювати різну неперевірену інформацію: «Эти мои указания должны быть приняты чинами полиции к руководству, во-первых, при обнаружении агитаторов, подстрекающих сельское население к организованным беспорядкам, а равно лиц, злонамеренно распространяющих слухи, вызывающие общественную тревогу, по отношению которых время войны не только исключает всякую возможность какого бы ни было снисхождения, но которые должны быть немедленно лишены свободы и подвергаемы строжайшим карам, и, во вторых, когда возникнут или будут назреть аграрные или погромные движения или вообще серьезные нарушения общественного порядка. Подобные явления чины полиции должны пресекать в самом начале всеми возможными средствами, памятуя, что малейшего промедления или снисходительства дадут разрастись движению, втягивая в него больший круг лиц, а следовательно и потребуют в будущем чрезвычайных мер»³.

Не менше занепокоєння влади викликало поширення пліток у вагонах поїздів, особливо міжнародного сполучення. За даними жандармських поліцейних управлінь залізниць, у поїздах, у тому числі, й у тих, що направлялись у прифронтову зону, діяли агенти ворожих держав. Вони під виглядом простих попутчиків — комунікабельних співрозмовників, вступаючи у розмови з вояками російської армії та цивільними особами, намагалися отримати від них інформацію військового і соціально-економічного характеру. Спецоргани та керівництво залізниці закликали пасажирів не заводити ніяких розмов у поїздах із незнайомцями. В жандармських оголошеннях вказувалося, що на перший погляд приємні співрозмовники, подорожні можуть бути агентами-розвідниками ворожої держави, а отримана ними усна інформація може істотно зашкодити армії та державним інтересам в цілому⁴.

20 березня 1915 р. обов'язковою постановою командувача КВО заборонялося поширювати плітки про діяльність уряду та воєначальників, заборонялось у приватних розмовах засудження дій окремих військових з'єднань та армії в цілому⁵. Відповідно до циркуляру Окремого корпусу жандармів (вищий орган політичної поліції в Російській імперії) «Про прийняття заходів для недопущення у пасажирських поїздах розмов про військові події, поширення пліток з осудом військових операцій армії, дій уряду Російської імперії» від 8 жовтня 1915 р. службовці всіх структурних підрозділів політичної поліції мали виявляти та затримувати осіб, що поширювали будь-які плітки або активно намагалися вступити у розмову, виявляючи при цьому інтерес до інформації військового чи соціально-політичного характеру⁶.

У жовтні 1914 р. начальники губернських жандармських поліцейних управлінь залізниці, у віданні яких знаходились прикордонні залізничні станції, наказували своїм підлеглим при проведенні митного контролю ретельно оглядати у присутності пасажирів потягу їхні особисті речі та багаж. У разі виявлення серед особистих речей кореспонденції російською мовою — цензурувати її на місці, листи іноземними мовами — спалювати у присутності її власника-пасажира⁷.

З появою першої залізниці в Російській імперії виникла практика передачі кореспонденції провідниками поїздів. З початком війни такі дії були заборонені, а унтер-офіцери жандармських поліцейних управлінь при найменшій підозрі отримали право здійснювати ретельний огляд речей та робочого місця провідника. Знайдена кореспонденція підлягала конфіскації і передачі до жандармського управління⁸.

Не менш важливим для спецорганів було встановлення контролю за телефонним і телеграфним зв'язком. Це завдання покладалося на штаб сьомої армії Південно-Західного фронту. Його співробітники виробили і запровадили у практику спеціальну процедуру контролю за поширенням інформації засобами залізничного телеграфного зв'язку. Так, приватні телеграми, що передавались залізничним телеграфом за допомогою засобів урядового (державного) телеграфного зв'язку, мали проходити обов'язкову цензурну перевірку співробітниками найближчого військово-цензурного пункту. Приватні ж телеграми, що передавались засобами телеграфного зв'язку установами самої залізниці, мали проходити

цензурну перевірку лише найближчим жандармським поліційним управлінням залізниці. Якщо ж зміст телеграми викликав підозру у поширенні інформації воєнного характеру, то такого змісту телеграма мала передаватися на розгляд до військово-цензурного пункту. Встановлені вимоги стосувались лише телеграмних повідомлень приватного характеру, телеграмні ж повідомлення службового характеру не підлягали військово-цензурному розгляду⁹.

Здійснювати контроль, а тим більше не допускати пліток, що ведуться у певному соціальному середовищі досить складно, а подекуди й зовсім неможливо. Для впливу на маси необхідні були приклади показових покарань за «довгий язик». Нам вдалося виявити в архівах справи щодо притягнення до відповідальності осіб, обвинувачених у поширенні пліток панічного характеру. Так, наприклад, у Чернігівській губернії, за поширення чуток про перемогу Німеччини у війні в різний час було звинувачено декілька осіб із середовища селян та міщан. Всі вони були заарештовані службовцями поліції, а обвинувачення ґрунтувалися на почутих при свідках службовцем поліції розмовах, в яких згадувалася Німеччина, характер та результат її військових операцій. Як правило, заарештовували ініціатора розмов, решта ж співрозмовників всіляко заперечували свою причетність до поширення такого роду інформації¹⁰. За звинуваченням у поширенні панічних настроїв, різного роду неправдивої інформації була заарештована значна кількість випадкових людей, зовсім непричетних до іноземних спецслужб.

Отже, з перших місяців Великої війни в Російській імперії влада намагалася не тільки впровадити ефективне функціонування інституту військової цензури, але й за допомогою поліції та інших спецорганів встановити тотальний контроль за інформаційним простором міст і сіл українських губерній. Його всеохоплюючий характер виявився у фактичній забороні користуватися телефонним зв'язком, передавати кореспонденцію службовцями залізниці, утримувати поштових голубів. Проте, найбільш важливим стало контролювати приватні розмови, не допускати поширення всіляких чуток. Жорстокість і безкомпромісність влади у боротьбі з останніми доречно пояснювати не лише воєнним часом, але й цілим комплексом невирішених соціально-економічних, національних проблем в імперії. Влада боялася, що від будь-якої іскри в державі могло розгорітися незгасиме полум'я соціального чи національно-релігійного невдоволення. Загальний низький рівень освіченості по імперії Романових не дозволяв населенню критично мислити, аналізувати інформацію і тим самим не бути настільки вразливим до «інформаційних атак».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Сідак В.С. З історії української розвідки та контррозвідки. Нариси. — К.: Ін-т СБУ, 1994. — 401 с.; Щербак М.Г. Каральні органи царизму наприкінці XIX — на початку XX ст. // Історія України. — 1999. — № 4. — С. 10–12; Її ж. Жандармсько-поліцейські органи на Україні на початку XX ст. та основні напрямки їх діяльності //

Вісник Київського університету. — 1992. — № 5; *Ярмиш О.Н.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX — на початку XX ст.: Монографія. — Х., 2001. — 246 с.

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 278, оп. 1, спр. 229, арк. 166–167.

³ Там само, ч. 1, оп. 1, спр. 221, арк. 62–64.

⁴ Там само, ф. 310, оп. 7, спр. 77, арк. 223.

⁵ Там само, ф. 320, оп. 1, спр. 1430, арк. 50.

⁶ Там само, ф. 278, оп. 2, спр. 2883, арк. 3.

⁷ Там само, ф. 385, оп. 1, спр. 2793, арк. 171.

⁸ Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 14, арк. 13.

⁹ Там само, ф. 341, оп. 1, спр. 44, арк. 29–30.

¹⁰ Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 6, спр. 42.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2014 р.

КОНТРОЛЬ ЗА ИНФОРМАЦИОННЫМ ПРОСТРАНСТВОМ В УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЯХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ВОЙНЫ

Освещены основные формы контроля за информационным пространством в украинских губерниях Российской империи в период Первой мировой войны, выяснены причины повышенного внимания власти к предотвращению распространения слухов военного содержания.

Ключевые слова: *военная цензура, информационный контроль, жандармские полицейские управления железных дорог, полиция, губернские власти, слухи, Первая мировая война.*

CONTROL OF INFORMATION SPACE IN THE UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE DURING THE FIRST WAR

The major forms of control over the information space in the Ukrainian provinces of the Russian Empire during the First World War was shown, The reasons for the increased attention of the authorities to control rumored were determined.

Keywords: *military censorship, information control, gendarmerie, police departments of railways, police, provincial authorities, the rumors, the First World War.*